

Idegen kertből rózsát lopni?

Történészként a narratív pszichológiáról

Narratívák 5.: Narratív pszichológia

Szerk.: László János – Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2001. 205 oldal

A történész, különösen, ha magát a mentalitástörténet kutatójának vallja, alighanem örökös keresésre ítéltetett. Gyakori érv, hogy minden historikus egyben mentalitástörténetet is művel, hiszen a leghagyományosabb eseménytörténeti elbeszélés is foglalkozik intenciókkal, ahogy a legortodoxabb tudományos materializmus is kitér a társadalmi osztályok tudatára, tegye ezt bármennyire sematikus. Ám éppen emiatt a szűkebb értelemben vett *histoire des mentalités* számára elsődleges feladat, hogy átgondoltabban és érzékenyebben lásson munkához, valóban meghaladva a – bármennyire kifinomult – empátia vagy egy mindent előre meghatározó metatextus egyes történelmi helyzetekre való alkalmazása révén elérhető eredményeket. Historikusunk tehát körbe-körbepillant, a társ- és rokontudományokat aszerint szemlélve, hogy hol bukkan olyan elméletre és empiriára, amely segítségére lehet vállalkozásában. A narratív pszichológia ilyen szempontból magát kínáló terep, és az alább ismertetett kötet tanúsága szerint valóban számos közvetlen és még több közvetett instrukcióval szolgálhat a történeti mentalitáskutatás számára.

Míndezen nem jelenti azt, hogy könnyű megragadni, mi is a hasznos társtudomány valójában. Mint a kötet egyik szerkesztője, László János bevezetőjében leszögezi, a narratív pszichológia „metaelmélet”, tehát nem egy pszichológiai iskola, sokkal inkább általános premisszák és módszer egysége, amely tudományos elméletek és a belőlük generált hipotézisek széles skálájának verifikációját segítheti. (7–13.) Kiindulópontja az a tézis, mely szerint az ember világtérrel mérő vállalkozásának preferált és természetes módja az elbeszélés, mely éppen ezért olyan struktúrateremtő közeg, amely lokalizálható a világról alkotott kép rendezésére és a hatékony kommunikációra tett erőfeszítésekben.

Mivel a gyűjteményes kötetek azzal a sajátos tulajdonsággal rendelkeznek, hogy összefüggő ismertetésük elkerülhetetlenül a recenzens látásmódjának fokozott érvényesülését vonják magukkal, nem is teszünk kísérletet a semleges bemutatásra. Ehelyett az alábbiakban a válogatás egészen végigvonuló kulcsfogalmakat igyekszünk játékba hozni, hogy ennek révén megmutathatóvá váljanak a kötetben szereplő, a történész számára különösen értékes nézetek, hipotézisek és módszerek.

Természetes kiindulópontul a narratívum fogalma kínálkozna, ez azonban, amint a kötetből kiderül, korántsem egyértelmű. Az irányzat kulcsszövegét jegyző Jerome Bruner (*A gondolkodás két formája*, 27–57) elsősorban az általa paradigma-tikusnak nevezett logikai pozitivistá gondolkodással állítja szembe. Hozzá csatlako-

zik Theodor Sarbin, aki – a Hayden White *Metahistory*-jának¹ bevezetéséből ismerős Pepper-munka² alapján – a mechanisztikus és a kontextualista világkép tömetaforájaként pozicionálja az oksági láncot és a történetet (*Az elbeszélés mint a lélektan tő-metáforája*, 59–65). Hogy az ideáltipikus különbségtétel esetleg mégsem feltétlenül érvényes, Donald Spence tanulmányában merül fel a legmarkánsabban, aki a pszichoanalitikus gondolkodás narratív kritikájával kísérletezik (*Az elbeszélő hagyomány*, 121–129). A hasznosság szempontjából azonban Bruner különbségtétele feltétlenül produktívnak bizonyul: olyan kérdésfeltevéseket enged meg, amelyek a kötetben (szerencsére) szereplő empirikus tanulmányokat irányítják, így Bruner és Lucariello gyermekmonológ-vizsgálatát (131–155), Gergen és Gergen kerettörténet-analízisét (77–119), Jovchelovitch oral historynak is kiváló írását a brazil képviselők politikai emlékezetéről (175–187), illetve Pennebaker kívülállók számára is érdekes stressz kutatását (189–203).

A kötet forgatása során gyorsan kiderül, valójában nem kell megnyugtatóan kijelölnünk a narratívum episztemológiai státusát ahhoz, hogy hasznos vezérfonalként működhessen az egyéni és a kollektív tudatok vizsgálatában. A különböző vizsgálatok fókuszálhatnak magára a történetmondásra, pontosabban annak sajátos szabályaira, az összekapcsolás és a szelekció dinamikájára, de éppígy ennek funkcióira, társadalmi és egyéni termékeire.

A kötet egésze számára hasonló központi fogalmat még egyet találunk. Ez, talán nem meglepő módon, az identitás koncepciója, amelyet több szerző is elsősorban narratív jellegűként fog fel. A narratív identitás persze a kilencvenes évek sokat használt fogalma, azonban a kötet komoly érdeme, hogy ezúttal számos, részben kifejezetten empirikus érv hangzik el a fogalom tényleges megalapozottsága mellett, amely a fogalomra vonatkozó – kiterjedt – irodalomról nem minden esetben mondható el. Egy ismerős tárgy kerül tehát a szemünk elé, új fényben. A fogalomhoz tartozó kulcsszöveg, Paul Ricœur 1990-es *Soi-même comme une autre* című könyvének³ egy átdolgozott és megrövidített fejezete jogosan áll a kötet elején (*A narratív azonosság*, 15–25.). Az olvasás során kiderül, hogy Ricœur hegeli felhangú filozófiai tétele, mely szerint az ugyanazonosság passzív fogalmánál a történetalkotással szoros összefüggésben álló önmagaság-fogalom sokkal inkább megragadja azt a fajta azonosságot, amellyel tudatunk saját időbeliségére (és eseménybeliségére) reagálva működik, sokszorosan igazolható empirikus kutatások révén, ezzel egycsapásra felfedve az elbeszélés és az identitás közötti kapcsolatot, igazolva Ricœur filozófiai sejtését.

A narratívum tehát olyan eszköz, *resource*, amelyhez a tudat világ- és önértelmező vállalkozása során természetes módon fordul. Ennek a folyamatnak a terméke az identitás, amely leginkább olyan elbeszélésekben rögzül, amelyek vagy egyes kiemelkedő fontosságú eseményeket kontextualizálnak, vagy éppen ellenkezőleg, a rutin rögzítése révén fejeznek ki vélekedéseket a világ természetéről és a magunk benne

1 White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1975.

2 Pepper, Stephen C.: *World Hypotheses*. Berkeley, University of California Press, 1942.

3 Ricœur, Paul: *Soi-même comme une autre*. Paris, Seuil, 1990.

elfoglalt helyéről. A narratívum általános hozzáférhetősége azonban nem jelenti azt, hogy megszerzése magától értetődő egyszerűséggel történne. Bruner és Lucariello tanulmánya egy hároméves kislány monológjainak elemzése, amely az egyeditől és esetlegestől a megszokott és a törvényszerű eseménylánc konstrukciójáig vezető folyamatot dokumentálja. A kétéves Emily még csak elvétve képes megfogalmazni a maga számára mindennapi életének szabályszerűségeit, háromévesen azonban már többé-kevésbé világos kép él benne arról, hogy életében a dolgok miként történnek. A közbeeső idő során sajátítja el a kötőszavak, a modalitások használatát, fedezi fel azt, hogy a körülötte történő világban bizonyos események szabályszerűen követik egymást. Emily nem olvasott Poppert, így inkább a narratívákat preferálja: történetei vannak, arról, hogy például hogyan zajlik egy reggele. Ezek a történetek tartalmazzák a világról megszerzett tudást, olyan formában, amely jelzi, hogy Emily meg tudja különböztetni a megszokottat a váratlantól, míg – éppen narratív kompetenciája révén – képes a váratlan eseményt is integrálni történeteibe.

Nem különbözik döntően ettől az a mód, ahogyan Jovchelovitch tanulmányában tizenegy brazil képviselő felidézi Fernando Collor de Mello elnök felmentésének történetét. A különleges eseményről mindenkinek (egy kivétellel) van története. Míg azonban Emily személyes történetei leginkább a szülők nyelvi kompetenciájának hatását tükrözik, a képviselők a brazil közbeszéd standard elemeit integrálva szöveges történetet az esemény köré. A tanulmány kiemelkedő jelentőségét a történész számára az adja, hogy a szerző, a többiekkel ellentétben, elsősorban az interpretáció kanonikus elemei közötti konfliktus feltárására törekszik, rámutatva az esemény pozitív ígéretet hordozó karakterének feloldódására a brazil sors-metanarratíva hatása alatt. Ennek különleges fontosságát az adja, hogy a többi tanulmánynál – a tárgyalt jelenség természetéből kifolyólag – hangsúlyosabban foglalkozik a többi szerző által is említett társadalmi hatások természetével. Roman Jakobson híres elmélete⁴ Bruner szövegében mint a narratívum létrehozásának alapmodellje jelenik meg. Eszerint a szelekció és a kombináció „tengelyei” mentén képződik a beszéd, ami jelen kontextusban a társadalmi hatás és a cselekményszöveg kölcsönhatására vonatkozik, ezek kölcsönös befolyását és tételezettségét emeli ki – messzeható jelentőséggel, amint arra még a recenziót záró kitekintésben visszatérünk. Jovchelovitch nem használja Jakobson elméletét, ám az együttolvasás kényszerítő ereje ebben az esetben szerencsésen működik: utóbbi megfigyelései a társadalmi hatás jelentésképző, illetve a narratív szándékkal interferáló jellegéről mindennemű erőszak nélkül elhelyezhető a jakobsoni tengelyek párosán. Ennek jelentősége abban áll, hogy a szociális környezet nyelvi dimenziói közül egyik sem sikkad el: mint társadalmi termék, felfelé és lefelé (környezettől a személy felé és a személytől a közeg felé) ható erők eredője, mutatkozik meg úgy a lexikon, mint a cselekményszöveg. A kollektív emlékezet kutatója, ha történész is, impresszív és minden további nélkül alkalmazható módszert kap Jovchelovitchtól – mely módszer persze annyira nem is különbözik attól, amelyet valószínűleg eleve használna, éppen csak tudatosabb, strukturáltabb.

4 Jakobson, Roman: Linguistics and Poetics. In: Thomas Sebeok (ed.) *Style and Language*. Cambridge, Mass, M.I.T. Press, 1960. Magyarul: Nyelvészet és poétika. In: uő. *Hang – jel – vers*. Budapest, Gondolat, 1972, 229–276.

Közhelyé vált, ám ettől nem lett kevésbé igaz, hogy a társadalomtudományokban végbement fejlődéshez képest a történeti módszer által (re)konstruált tudás könnyen esetlegesnek tűnhet. A forrásaiból kiinduló historikus már csak hozzáállásából következően is elsősorban olvasatot alakít ki ezekről, azaz valamilyen interpretatív koordináta-rendszerben helyez el információkat, amelyekről azonban nem képes megállapítani, milyen eleve adott jelentéssel bírnak – már ha bírnak ilyennel egyáltalán. Ez a módszer kétségtelenül ment attól a veszélytől, amely a deduktív társadalomtudományos módszer sajátja. Ez utóbbi ugyanis hajlamos – Heidegger briliáns hasonlatával élve – a folyó helyett csak a kinetikus energiát látni a víztömegben, amely a turbinát meghajtja, és minden más aspektusa elveszik a leírásban. A releváns aspektus fetiszizálásával szemben a történész mindig is a holizmust szegezte szembe, vállalva tudása falszifikálhatatlanságát, igazságát nem a tesztelés, hanem a jólformáltság (a forráskritika, a forráshasználat, a szakirodalom ellenérveivel való szembenézés, stb.) követelményének vetve alá. A történetírás, úgy tűnik, előre menekült: a nyelvi fordulat kedvező szellemi klímáját kihasználva az episztemológiai esetlegességet eleve adott és megőrzendő jellemzővé emelte, amelynek aszimmetrikus ellentétfogalma a rendszeres tudás kimerője lett. A téma primátusa, szemben az elmélet és a kontextusfüggetlen hipotézis elsőbbségével azonban nem jelenti a megismerés folyamatának szükségszerű esetlegességét. A nézetünk szerint legszükségesebben a New Historicism irányzatában megjelenő ilyen irányú törekvések hasznának elismerése nem jelenti szükségképpen megismeréseméletének (vagy inkább: ideológiájának) kizárólagos elfogadását. Különösen így van ez, ha a mentalitás hatalmas terra incognitának a feltárása a cél, melynek során elkerülhetetlenül felmerül a mintavétel és az interpretáció problémája, amelyek szempontjából a válogatásban szereplő szövegek valóságos kincseshányának bizonyulnak.

A narrációk szerveződése ugyanis olyan aspektusa a tudat vizsgálatának, amely a történész szempontjából éppannyira megkerülhetetlen, mint a pszichológus számára, noha utóbbi természetesen magát a folyamatot teszi kutatása tárgyává, míg előbbi a szerveződés kontextusára, társadalmi motiváltságára és kondicionáltságára, valamint nem utolsósorban hatására kíváncsi. Ezért – éppen ezért – praktikus „puskázni” a pszichológustól, aki a narratívák egyéni és kontextusfüggetlen kondicionáltságára rákérdezve kétszeres szolgálatot is tesz a historikusnak. Egyrészt a narratívákról olyan általános tudást állít elő, amely megengedi, hogy ne naiv módon viszonyuljunk az elbeszélésekhez, ám ne is tiszta fikciókként lássuk őket, egyfajta posztstrukturalista autonómiát tulajdonítva a szövegnek. Megőrizve az ember/szerző aspektust, árnyalt elképzelés nyerhető a szociális és preszociális tényezőkről, melyek alakításukban szerepet játszanak. Ezzel a történész félig megmenekül munkájának episztemológiai esetlegességétől: anyaga immár nem egyszerűen talált tárgy, hanem rendszerezett információ. Feldolgozása interpretatív marad, ugyanakkor ebben sem esetleges: milyen formáló tényezők működnek közre, hol kell keresni az eltérést – a narratív pszichológia egyebek mellett ilyen típusú tudást generáló elmélet. A történész így a múlt-diskurzusok értelmezésében a beszéd és az elbeszélés olyan metanyelvéhez fordulhat, amely adott esetben adekvátabbnak bizonyul, mint

a rutinszerűen segítségül hívott irodalomelmélet szövegcentrikus látásmódja, hiszen megőrzi a történetiségként felfogott kontextus primátusát – azt az aspektust tehát, amelyet az irodalomelmélet jellemzően vagy a mű szempontjának rendel alá (posztstrukturalizmus), vagy pedig a szöveg történetiségének elméletével, azaz szövegek diakrón dialógusával cserél fel (hermeneutika).

Nézetünk szerint két tanulmány különös hasznossággal tanulmányozható ebben a megközelítésben. Intésük „metaelméleti” tartalma tulajdonképpen azonos (hangsúlyozva, hogy ezen intést kizárólag recenzius „látja beléjük”, sajátos történet-szi olvasásmódja eredményeként): Gergen és Gergen, valamint Jovchelovitch munkái arra figyelmeztetnek, hogy az elbeszélések jelentős mértékben nem saját törvényeik, és nem is a szerzői intenciók, hanem szituáltságuk termékei. A mentalitástörténet, akár csak a kognitív-szimbolikus irányú társadalomtudományok könnyen csábíthatnak arra, hogy a rekonstruált diskurzus szemiotikai rendszere vagy valamilyen mesternarratíva alapján „olvassuk” kontextusukat. Ez pedig azt a veszélyt rejti magában, hogy a történész-társadalombúvár saját elbeszélésében, a tudományos szöveg univerzumában a narratíva egyfajta elsődlegességre tesz szert: az események origójaként működik, egyszerre történés-előtti, történeten-kívüli és statikus kóddá válik, amelynek ismeretében a „másik” történet, azaz a vizsgált társadalom, csoport, állam vagy vallás időbelisége vizsgálható. Röviden összefoglalva: hamis arkhimédészi ponttá válik egy olyan sosem-volt világ értelmezésében, amelyet szemiotikai rendszerek mozgatnak.

Gergen és Gergen ezzel szemben tanulságosan mutatja meg, hogy a narratívumok egyes típusait ugyan praktikus lehet állandó formaként kezelnünk, amelyek a különböző tapasztalatok megszervezését végzik el, ám ez korántsem jelenti azt, hogy ezek a típusok minden esetben előre megjósolható módon végzik el feladatukat. Sokkal inkább arról van szó, hogy a mindenkori szituáció és természetesen az egyének szocializációja a döntő abban a tekintetben, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek közül melyik választódik ki, és jut központi szerephez a helyzet leírásában. A narratívumok tehát funkcióval is bírnak, felhasználásuknak létezik egy instrumentális aspektusa is, amelyet elfed az a megközelítés, amely a narratív rendszerek felől közelít a társadalomhoz, és ennek során az előbbi hiposztazálja az utóbbi dinamikájának megmagyarázása érdekében. Hasonló belátások nyerhetők Jovchelovitch szövegéből, aki Gergen és Gergen tanulmányával megegyező módon, bár az elemzés egy konkrétabb szintjén mutatja be, hogy egyes narratívumok, illetve a cselekményszöveg standard elemei miként válnak eszközzé a beszélők számára, akik pozíciójuknak megfelelően válogatnak közülük. Mindez nem jelenti természetesen azt sem, hogy a nagy elbeszélés-medencéből minden alany azt a halat, illetve elbeszélést emeli ki, amelyik éppen a leginkább megfelel számára – ennél a helyzet lényegesen bonyolultabb. Léteznek, létezhetnek eleve kizárt vagy az előzmények által kizárt cselekményesítési utak, ám ennek elismerése nem függeszti fel az elbeszélések genezisérről nyert felismeréseket, amelyek sok szempontból – és ez jelzi hasznosságukat – kiegészítenek más tudományágak képviselői által megfogalmazott tételeket narra-

tív vagy szimbolikus rendszerek szituáltságáról, illetve az ezeket létrehozó-működető aktorok intencióiról.⁵

A könyv „kalandja” azonban nem a kollektív emlékezet tájain játszódik, hanem a saját identitás létrehozásának történetében bontakozik ki. A fabula, amely az epizódregény-tanulmánykötet látszólag önálló szüzséit összefogja (az orosz formalisták a szövegekben szintén sokszor megidézett fogalmait kölcsönvéve) a ricœur-i út cselekménye az ugyanazonosságtól az önmagaságig, amely a tudat öntudattá válásának története. Talán nem illendő, mégis vitatkoznánk Bruner merev különbségtételével narratív és paradigmaticus gondolkodás között: a szövegek maguk példázzák, milyen természetességgel kommunikálunk narrációk segítségével, ám az is kiderül, hogy a narratívum nem a falszifikációt kizáró gondolkodási forma. A kötetben szereplő legalább részben empirikus munkák kivétel nélkül tartalmaznak narratív és reflexív részeket, és utóbbiakra általában jellemző, hogy az igazolhatóság-cáfolhatóság kritériumait is bevezetik a szövegekbe. Nemcsak az identitást hozzák létre narratívumok – az identitás is megalkotja a maga narratívumait. Jelen kötet esetében a narratív pszichológia művelői prezentálnak – László János és Thomka Beáta válogatásának köszönhetően – olyan történeteket, amelyek saját társadalomtudományos megformáltsági kritériumaiknak tesznek eleget. Ezek között pedig – szemben a fikciókkal – hangsúlyosan szerepelnek a verifikáció/falszifikáció konvenciói által megkövetelt jegyek. A történész ezt a problémát túlságosan is jól ismeri, és ezért az elleshető hipotézisek és módszerek mellett a könyv általánosabb értelemben is instruál: tudósít egy másik tudomány kívülről szemlélve életképesnek tűnő kísérleteiről, hogy olyan nyelven szóljon a narratívumról, amely joggal nevezi magát non-fictionnek. Éppen ezért öröndetes a tudományág hazai recepciójának kialakulása: Bruner alapműve már magyarul is hozzáférhető⁶, míg a szerkesztő László János szintén frissen megjelent kötete a módszertani problémák (különös tekintettel a posztmodern elméletek és a hagyományos tudományfelfogás konfliktusaira) önálló recenziót érdemlő áttekintését nyújtja.⁷ Utóbbi mű maga is arról tanúskodik, milyen mértékben része a narratív pszichológiának az önreflexió, amely (mint az itt elemzett kötetben belül például Sarbin és McAdams szövegében) felszámolja a radikális megkülönböztetést a fikció és a tudomány nyelve között, és saját episztemológiai pozícióink újragondolására késztet – ami, egyebek mellett, recenzenes sejtése szerint a *Narratívák*-sorozat egyik eminens célja.

Romsics Gergely

5 Vö. Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. London, Allen & Unwin, 1969.; Douglas, Mary: *How Institutions Think*. Syracuse, Syracuse University Press, 1986.

6 Bruner, Jerome: *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest, Új Mandátum, 2005.

7 László János: *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum, 2005.